

A DIALEKTIKA PROBLÉMÁI

Mihailo Marković

1.

Napjainkban világszerte nálunk is nagy zűrzavar uralkodik a dialektika fogalma körül. A marxistáknak a dialektikáról és a dialektikus módszerről szóló műveit leginkább azon egyszerű oknál fogva nem találhatjuk kielégítőnek, mert nem viselik magukon az alkotómunka legelemibb jegyeit. Zömével alig nyújtanak többet a közkeletű tételeknél és a tudománytörténetből vett szemléltető példáknál. Az idevágó jobb művekben némi haladást észlelhetünk, ez azonban nagyjából a jelenkori tudományból vett új példák felsorakoztatására korlátozódik, legiobb esetben pedig újabb rendszerezés kísérletére bukkanunk bennük: a dialektika eddigi elveit (törvényeit) néhány újabbra bontják, vagy a marxista filozófia némely tételét, amelyeknek mindeddig nem volt ilyen státusuk, dialektikus törvénné nyilvánítják. Mindez bizonyos ötletszerűség benyomását kelti, de mégsem ez az egyetlen és legfőbb oka annak, hogy nemcsak a szaktudósok és a szabadelvű polgári teoretikusok fogadják nagy szépséggel e műveket, hanem mindazok a marxista filozófusok is, akik arra törekednek, hogy a marxista bölcsélet módszerénél és humanista tartalmánál fogva is korszerű színvonalon álljon.

A dialektikáról szóló szövegek legnagyobb részének először is az a fő fogvatékossága, hogy a szerzők nem szentelnek kellő figyelmet a közkeletű kategóriák elemzésének és meghatározásának, például: a fejlődésnek, haladásnak, ellentétnek, minőségnek, mennyiségnek, szükségszerűségnek, törvényszerűségnek stb. Zavarosak, bizonytalanok, több értelműek ezek a fogalmak, nincsenek eléggé megkülönböztetve egymástól: a meghatározásukra tett kísérletek logikailag többnyire ingatagok: igen gyakran körben forgó bizonyításba vagy pedig *obscurum per obscurius*ba fulladnak. Tekintve, hogy a logikai elemzés módszerei igen nagy haladást értek meg, az efféle fogvatékoságok ma azonosak a diszkvalifikációval.

A másik nagy fogvatékosság az a kritikátlan, dogmatikus felfogás, mely szerint a dialektikus elvek az embertől és az emberi gyakorlatól független valóság abszolút törvényei. Azokat a tételeket, amelyek a törvényeket kifejezik, általában áthághatatlanak, egyetemesnek, abszolút igaznak, bebizonyítottak tekintik. Paradoxon, hogy a dia-

lektika, amely az egész világot folyamatok, nem pedig kész dolgok összességének tekintti, saját magát ily módon kész dolognak nyilvánította.

Végül pedig a harmadik nagy fogyatékoság a dialektika alkalmazásának és megalapozásának végsőig korlátozott módja. A tényanyag alapján ítélve, amelyre építik, az a benyomásunk támad, hogy a dialektika mindenekelőtt a természettudományok módszere. A társadalmat illetően nagyjából csak az ideológiai és a politikai propagandával hozzák kapcsolatba. A dialektikának a *Tőkében* tett explicitebb megfogalmazási kísérletétől eltekintve alig történt némi igyekezet, hogy a dialektika a korszerű szociológia, antropológia, lélektan, gazdaságtan és jogtudomány, művészetelmélet, esztétika és etika tartalmi és metodológiai eredményeivel gazdagodjon és konkretizálódjon. De nemcsak erről van szó. Ha a dialektika általános filozófiai módszer, akkor nem foghatjuk fel kizárólag az ismeretszerzés módszerének, egy általános világkép (vagy világnézet) kialakítása módszerének. Egyben a humanista problematika vizsgálata és megoldása módszerének kellene tekintenünk, végtére pedig azt a metódust kellene látnunk benne, amelynek segítségével meghatározzuk az ember tevékenységének adekvát céljait és eszközeit.

Marx a dialektikát az imént elmondottak értelmében használja. Sok követőjének azonban sikerült mindezt elfelejtenie. Ezért rászólgáltak arra, hogy a történelem is elfeledje őket. Egyetlen enyhítő körülmény szolgálhat mentességükre: olyan feltételek között, amikor a dialektika az ideológia hiszekegyévé vált, s amikor e hiszekegy megfogalmazása és tolmácsolása a legfőbb politikai tekintélyek hatáskörébe tartozott, a filozófusokra pedig csupán az a feladat hárult, hogy „feldolgozzák” és megfelelő példákkal szemléltessék, a dialektikának nem is juthatott jobb sors osztályrészül.

2.

Másfelől viszont meghökkentően csekély a dialektika problémái iránti érdeklődés a dogmatizmussal ellenszegülő marxisták jó részénél. Vajon ismét olyasféle ellenszegülésről van szó, radikális tagadásról, amilyennel oly gyakran találkozunk az elméletek történetében? Mintha az egyik végteltől szabadulván teljes megnyugvást és gyógyulást csupán a másik végletbe esve lelhetnénk. Talán az ellenszegülés nem csupán a „dialektika” címén futó elmetermékek ellen, hanem maguknak a klasszikusoknak a dialektikáról szóló megfogalmazásai ellen is irányul, abban a meggyőződésben, hogy az is igen hézagosan és sematikusán fejezi ki az ő igazi gondolkodásmódjuk és gyakorlatuk bonyolultságát? Talán felmerül a kétely, hogy egyáltalán nem is fontos expliciten megfogalmazni saját filozófiai módszereink elveit, hogy aztán tudatosan és tervszerűen alkalmazzuk a kutatásban? Vagy talán tehetetlenségről van szó, hogy alkotóan és viszonylag eredetien, korszerű színvonalon nyerjenek megoldást a metodológia kérdései, amelyeket egyetlen filozófia sem kerülhet meg, ha megalapozott kíván lenni?

Ezúttal nem válaszolhatunk e kérdések mindegyikére. De, mint egyébként is, ha helyesen tesszük fel a kérdést, mindegyik magában hordja az igazság egy részét. Másfelől pedig bennük foglaltatnak annak az álláspontjai, aki felteszi őket.

3.

Minden filozófiának megvan a saját módszere, illetve minden filozófust bizonyos elvek vezérelnék a problémák megoldásában, akár tudatában van ennek, akár nem. Időnként már-már az a benyomásunk, hogy manapság a marxisták között sem általánosan elfogadott ez a nézet. Elhangzanak például olyan felfogások is, hogy a filozófia csupán annak a víziója, ami lehetne, vagy aminek lennie kellene, a filozófus pedig teljesen szabad ennek a lehetőségnek és „kellés”-nek meghatározásában, nem köti a jelenlegi helyzet és nem köti semmiféle objektív szükségszerűség. Az ilyen abszolút szabadság voltaképpen illúzió. A filozófia, amelynek az ember — egy tér és idő embere — valamiféle értelmet és jelentőséget tulajdoníthat, éppen azért jut ennek birtokába, hogy rámutat azokra az optimális *lehetőségekre*, amelyek a meghatározott, szükségszerű módon itt és most *jelen* levőből következnek. Meghatározott módszerre van szükség, hogy az utóbbi alapján az előbbihez érjen az ember, vagyis az utóbbit meghatározott módon tolmácsolja. A filozófusok közötti különbség — ha tehetségesek, jelentősek — nem abból áll, hogy közülük némelyeknek van, másoknak pedig nincs meghatározott módszerük, hanem abból, hogy némelyek tudatában vannak módszerüknek és kritikus elemzés alá vetik azt, mások viszont nem élnek vele tudatosan. (Vagy ha úgy akarjuk: módszerük elidegenült tőlük.) A *módszerről való megfogalmazott tudat* (metodológia) és a *többé-kevésbé spontánul, nem tudatosan alkalmazott módszer* között tehát bizonyos distancia van. Aligha vitatható, hogy kritikai felkészültségünk, gondolkodási gyakorlatunk ellenőrzésének hatékonysága, öntudatunk, tehát szabadságunk is annál nagyobb, minél kisebb ez a distancia, noha teljes mértékben eltüntetni mégsem lehet.

4.

Amikor a dialektikáról beszélünk, nemcsak ezt a két struktúrát, a metodológiáét és a módszerét kell tekintetbe vennünk, noha ezeket a későbbiekben kifejtett okokból figyelmünk középpontjába kell helyoznünk.

A metodológia előfeltételezi a módszert, amelynek kifejezése explicit, a módszer viszont előfeltételezi az elméletet — ontológiáit, axiológiáit, gnoszeológiáit. Az az elv például, mely szerint minden jelenséget dinamikusan és történelmi módon kell megközelíteni, előfeltételezi azt a meggyőződést, hogy a világ lényegében folyamatok komplexumából áll, hogy minden objektum, tehát a tudás és az emberi értékek is fejlődnek az időben, és a természet és társadalom fejlődésének különböző fokán különböző formát öltenek, illetve kifejezést nyernek. Csak ezeknek az elméleti előfeltételeknek fényében válik megalapozottá és ésszerűvé az a módszerbeli követelményünk, hogy mindannviszont, amikor statikus, zárt rendszereket és modelleket évfűtünk, s ezzel a körülöttünk levő szakadatlan folyamatokat a lerögzített tartalmak és a terjedelmek élesen megvont határába merevítiük, tudatában kell lennünk annak a leegyszerűsítésnek, amelyet elkövetünk. Hasonlóképpen állunk a konkrétság módszerbeli elvével, melynek alapján az absztrakciók használata közben mindig észben kell tartanunk azokat a sajátos eseteket, amelyekből az elvonatkoztatások létrejöttek, a konkrét körülményeket, amelyekben alkalmazhatjuk őket, azokat a gyakorlati következményeket, amelyek alkalmazásuk tekintetében

fontosak. Ennek az elvnek a termékeny volta a megfelelő elméleti meggyőződések igazságától függ: az *ontológiához* tartozóktól (az általános a valóságban nem létezik magánvalóan, hanem csak az egyedi strukturális mozzanataként, mégpedig nem az elkülönített, lerögzített egyedi dolgok, hanem egy teljes szituáció fényében), a *gnoszeológiához* tartozóktól (a fogalom csak invariábilis formája az igen bonyolult és variábilis, aktuális és lehetséges tapasztalatnak), az *axiológiához* tartozóktól (az általános érték azon egyedi érzéki jelenségek meglétének objektív lehetősége, amelyek egyedi emberek meghatározott szükségleteit térben és időben kielégítik).

5.

Továbbá a filozófiai módszer és elmélet meghatározott gyakorlatot feltételez és viszont. Lao-ci *wu wei* elve — a nem-tevékenykedés, a bármiféle sietségtől való tartózkodás elve — a csendes, szenvedélytelen cselekvésnek felel meg, amely már eleve lemond a világ lényeges megváltoztatásáról, lemond a meggyőzésről, a szavakkal folytatott harcról is, mert „Aki tud, az nem beszél, aki beszél, az nem tud”, és „A jó ember nem ví szócátát, aki pedig szócátát ví, nem jó ember”.

A görögöknek a mozdulatlanságról mint a világ alapformájáról vallott tézise azon filozófusok és politikusok gyakorlatának felelt meg, akik nem foglalkoztak termeléssel, s nem is tekintették azt szabad emberhez méltónak.

A jelenkori pozitívizmus filozófiája a logikai elemzésre való korlátozással olyan filozófusokat feltételez, akik elfogadták a legszigorúbb munkamegosztást a társadalomban, s akik a saját szükre szabott, speciális, tisztán elméleti tevékenységük mellett társadalmilag rendszerint nem kötelezik el magukat, tekintet nélkül személyes, nem filozofikus rokonszenvükre és affinitásukra. Gyakorlatuk egészében analitikus és szigorúan intellektuális, a részre irányul, az életnek egy korlátozott szférájára, amelyet minél alaposabban részekre kell bontani és fel kell fogni.

A dialektikus elmélet és módszer olyan elkötelezettséget feltételez, amely a teljességre, a sokoldalúságra tör, s melyben a filozófiai, tudományos, politikai, erkölcsi, művészeti, szaktevékenység (tendenciájában) áthatja vagy legalábbis nem zárja ki egymást; amelyben nincs szakadék a magánélet és a közéleti tevékenység, a gondolat, a szó és a cselekedet, a cél és az eszköz, a jelen akciójának tervezete és a jövő ideálja között. Olyan gyakorlat ez, amely mindenben igyekszik túlhaladni az ellentétes szélsőségeket, mert a létezés egyoldalú, nem teljes, korlátozott módjának tekinti őket (*homo faber, homo politicus, homo economicus, homo consumens* stb.). Továbbá olyan gyakorlat ez, amely tekintetbe veszi az objektív lehetőségeket minden változásukkal egyetemben, ugyanakkor azonban szabad és, olyképpen, hogy nem veti magát alá az ösztönös mozgásnak, hanem a várható legkedvezőbb objektív lehetőség választásán alapul.

6.

Amikor a gyakorlatról beszélünk, nemcsak a szubjektumra, a cselekvő emberre gondolunk, hanem az objektumra is, a környezetre, melyben a cselekvés folyik, és amelyet az emberi tevékenység megváltoztat. Tehát ahhoz, hogy a dialektikus gyakorlat lehetséges legyen,

már előzőleg léteznie kell egy anyagi szubsztrátumnak, amely olyan szerkezetű, hogy teret enged az emberi beavatkozás különféle lehetséges módjainak. Olyan világban, amely túlságosan merev vagy túlságosan formálható, túlságosan gyors vagy túlságosan lassú, túlságosan determinált vagy túlságosan kaotikus volna, az ember létre sem jöhetett és fenn sem maradhatott volna, nemhogy még kiteljesülten és viszonylag szabadon élhetne. Világunkat sikerrel változtatjuk meg, s ez kétségtelenül azt jelenti, hogy fizikai, fiziológiai, pszichológiai felépítésünkkel jól idomultunk hozzá. Ennek a világnak, valamint testi és lelki lényünknek, amely e világ része, vannak bizonyos általános szerkezeti tulajdonságai, amelyek a róluk való tudatunktól függetlenül léteznek, és amelyekről nem szabad megfeledkeznünk, ha a dialektikáról mint módszerről, elméletről vagy gyakorlatról beszélünk. Ez a világ, amennyire emberi távlatunkból felfogható, egy egész, noha viszonylagosan önálló szisztémák sokaságát öleli fel, amelyek messzehatóan és többszörösen feltételezik egymást; változó ez a világ, mégpedig olyképpen, hogy egy szisztéma állapota egy meghatározott időben szükségszerűen meghatározza ezen állapot bármely más időben való bizonyos lehetőségeinek összességét¹; minden szisztéma az ellentétes erők dinamikus egyensúlya stb. Amikor a világról gondolkodunk vagy beszélünk, azt, ami *magánvalóan* adott, átváltoztatjuk *értünk való* dologgá, szubjektívvá tesszük, korlátozott tapasztalatunk, tudásunk, fogami apparátusunk, nyelvünk távlatából fogjuk fel. Mindazonáltal a szubjektívvá tevés részleges, és (gyakorlatunk mindennapos nagy sikerei alapján) bizonyosak lehetünk afelől, hogy a világról alkotott képünk sok mindenben pontos megfelelője a világnak (noha nem tudjuk *előre*, mi az a „sok minden”).

7.

A dialektikáról szólván észben kell tehát tartanunk ezt a szerkezeti felépítést: explicite megfogalmazott metodológia, implicit módszer, a világról való elmélet, a gyakorlat, a világ maga. Mindezeket a szinteket, mindezeket a szerkezeteket dialektikaként tarthatjuk számon, mégpedig: dialektikus metodológia, dialektikus elmélet és módszer, dialektikus gyakorlat, végül pedig maguknak a dolgoknak a dialektikája² formájában. A dialektika terminusának ilyen széles körű használatára az szolgált okot, hogy ezek a szerkezetek mind más-más jellegzetességen alapulnak, viszont bizonyos jellegzetességek közősek mindegyikük számára. Mégis, a filozófus számára, tekintettel tevékenységének sajátos céljára, mindezek a szintek nem egyaránt jelentősek. A filozófus dolga mindenekelőtt egy egységes elméleti tudatot megalkotni a világról, a társadalomról, az emberről; megformálni a megismerésnek és e világ megváltoztatásának a módszerét, és kritikusan szemügyre venni s felmérni magát az elméletet és a módszert. Tehát *a filozófia keretében* a dialektika (1) elméletet és módszert, valamint (2) metodológiát³ jelent.

¹ Az összesség állhat csupán egy tagból is: s ez itt a merev determinizmus esete, vagy üres is lehet: ez pedig ebben a szövegösszefüggésben a szisztémának mint egésznek a szétbomlasztása.

² A filozófiai irodalomban helyenként még egy értelemben szó esik a dialektikáról: azok a filozófusok (köztük némely marxisták is), akik a filozófiát a logikára korlátozzák, igyekeznek a dialektikát csupán sajátos logikaként kezelni. A dialektikának ez a felfogása szűkebb annál, mely szerint a dialektika *általános* filozófiai módszer, s felöleli az összes filozófiai (ontológiai, axiológiai, etikai, esztétikai, gnoszeológiai) problémák elvét.

³ A metodológia szinte nyilvánvalóan meta-szint az elmélet és módszer szintjéhez viszonyítva.

Természetesen, ha éppen akarjuk, a filozófia fogalmát olyannyira kitérítjük, hogy ne csak az elméleti tevékenységet, hanem általában minden gyakorlatot felöljen. Akkor a marxista *filozófus* az az ember volna, aki dialektikusan él: dialektikusan végzi munkáját a vállalatában, dialektikusan közeledik a feleségehez és nevei a gyerekeit, dialektikusan tölti évi szabadságát stb. Miként láttuk, ebben nem volna helytelen dialektikusnak mondani minden olyan közeledést e tevékenységhez, amely számol a teljességgel, rugalmas, kerüli az egyoldalúságot, tehát lényegében (viszonylagosan) szabad elkötelezettség, számot vet az objektív lehetőségekkel, a körülmények változásával stb. Azok, akik a filozófia megszüntetéséről és gyakorlati valóra váltásáról szólnak, egyebek mellett bizonyára ilyesmire is gondolnak. És mégis, az a tény, hogy a dialektika terminusának ilyen tág értelemben való használata szokatlanul, sőt groteszkul hat, világosan mutatja, hogy ténylegesen csupán a gyakorlat jobb *elvének* (illetve lényegének), nem pedig minden megnyilatkozási formájának megjelölésére használjuk. Mindahányszor, amikor a filozófus mondani kíván valamit az emberi gyakorlat dialektikájáról, valamely tényegről szól, tehát egy elméletet rejt ki és egy módszert nyújt vagy mutat be expliciten.

Ugyanez vonatkozik a dolgok „dialektikájára” is. Ha éppen úgy akarjuk, mondhatjuk dialektikusnak az atomokat is (az ember lététől és tudatától függetlenül), mert nyomós okunk van úgy vélekedni, hogy vannak bizonyos szerkezeti hasonlóságok az atom lete és a társadalmi lét között: azok is minőségileg változnak, azok is olyan szisztemat képeznek, amelynek ideiglenes egyensúlya a legkülönlebb ellentétes erők feszültségéből származik stb. Mindazonáltal, mihelyt megkíséreljük, hogy *mondjunk* valamit az atomok szerkezetéről, azon nyomban egy ugrást tettünk meg a *magánvaló* dolgok dialektikájáról az *értünk való* dolgokról szóló dialektikus *elmélethez*. Tehát az, amit a filozófiában általában „objektív dialektikának”⁴ vagy „a dolgok dialektikájának” mondanak, nem más, mint a dialektikus ontológia, tenát a lét *elmélete*.

8.

A dialektika mint általános filozófiai elmélet és módszer a következő jegyeinél fogva különbözik minden más szaktudományos elmélettől és módszertől:

(1) Princióiumai minden tudományos (és nemcsak tudományos) kutatásnak elméleti előfeltételei. Ezeknek az elveknek az alkalmazási területe a valóság és az emberi gyakorlat egésze. A szaktudományos tételek és elvek csak a kutatás egy korlátozott területén lehetnek alkalmazható előfeltételek. Az interjú és az ankét módszerét nem alkalmazhatjuk a fizikai jelenségek esetében, a kísérletezés módszere többé-kevésbé nem alkalmazható a társadalmi jelenségekre stb.

(2) A szaktudományos metodológiai és elméleti tételek tapasztalati úton hitelesíthetők és cáfolhatók, de lehetnek elméletileg megalapozottak is. Az empirikus hitelesítés és cáfolat lehetséges, mert az alkal-

⁴ Tulajdonképpen meg kellene különböztetni az „objektív dialektika” és „a dolgok dialektikája” fogalmakat. Az előbbi felöleli azt is, amit a gyakorlat dialektikájának mondtunk, hiszen ez valamiképpen ugyancsak objektíven, anyagian adott. Viszont erről sok marxista megfélekedzik. Általában az „objektív” és „szubjektív” dialektika nem a legalkalmasabbak, mert túlságosan kiemelik a szubjektum és az objektum ellentétét. Tulajdonképpen a gondolkodás is bizonyos értelemben objektív, a gyakorlat viszont bizonyos módon szubjektív.

mazási terület viszonylag világosan meg van szabva, a terminusok pedig, amelyekkel ezeket a princípiumokat megfogalmazták, rendszerint olyan pontosak, hogy el lehet dönteni, vajon a tapasztalat igazolja vagy kizárja őket. Másfelől le lehet vezetni őket még általánosabb filozófiai elvekből; ilyen értelemben beszélhetünk bizonyított voltukról.

Ez viszont nem érvényes a dialektikus elvekre, mert náluk általánosabb és alapvetőbb fontosságú, amelyből ezeket az elveket levonhatnánk, nem létezik. A tapasztalat igazolja őket, de nem zárja ki perdöntő módon az ellenkezőket, a nem-dialektikus elveket sem, éppen azért, mert ezek is meg azok is túlságosan általános értelműek, úgy-hogy nehéz eldönteni, miféle tények jelenthetnék végleges cáfolatukat. A dialektikus elveket mindenekelőtt az a tény igazolja, hogy azok a gondolkodás és élettevékenység bizonyos igen termékeny és sikeres szokásainak megfogalmazásai, s következésképpen az a tény, hogy a továbbiak során is sikeresen vezérlik kutatásainkat és lehetővé teszik a teljes, konkrét igazság megállapítását ott, ahol más filozófiai módszerek a legjobb esetben csupán elvont, részlegesen igaz eredményekhez vezetnek.

9.

A TERMÉSZET DIALEKTIKÁJA
ÉS A DIALEKTIKA TERMÉSZETE

A marxista filozófusok vitáiban az utóbbi időben ismét felmerült az a probléma, amelyet még Lukács György vetett fel a *Történelem és osztálytudat*⁵ című korai művében: vajon beszélhetünk-e a természet dialektikájáról. Általában az a felfogás terjedt el, hogy Lukács tagadó választ adott, s e tagadó válasszal több marxista — nálunk és világszerte — egyetért.

Lukács álláspontja voltaképpen nem egészen világos és nincs egységesen végigvezetve a könyvben közölt esszéekben. Tulajdonképpen két különböző álláspontra bukkanunk írásaiban. Az egyik szerint a konkrét marxista dialektika csakis a társadalom megismerésének módszere lehet, következésképpen Engels tévedett, amikor Hegel rossz példáját követve a dialektikus módszert a természet megismerésére is kiterjesztette.

A másik álláspont rugalmasabb: a dialektikának különféle típusai vannak, amelyeket konkrétan ki kell fejteni. Ez alkalommal módszer tekintetében okvetlenül meg kell különböztetni a természet mozgásának dialektikáját a történelmi dialektikától.

Az előbbi álláspont került túlsúlyba a könyvben, és szemmel láthatóan közelebb áll Lukácshoz. Azt vallja, hogy Marx módszerében „végre meglettük a társadalom és a történelem megismerésének igazi módszerét”. (7. old.) „A dialektika Marxnál magának a történelmi folyamathoz lényege lett.” (206. old.)

„A nagy lépés, amelyet a marxizmus mint a proletariátus tudományos állásfoglalása Hegelhez viszonyítva megtett, abból áll, hogy a reflexiók meghatározásokat nem a valóság megismerésének örök fokozataiként fogta fel általában, hanem a polgári társadalom szükségszerű egzisztenciális és gondolkodási formáiként, a lét és a gondolkodás eldologiasulásaként. Ezzel felfedte a dialektikát magában a történelemben” (194. old.)

⁵ Georg Lukács: „Geschichte und Klassen bewusst sein, Der Malik Verlag, Berlin, 1923.

Lukács több helyen állást foglal azon filozófiai tradíció ellen, amely a dialektikát kiterjeszti az egész létezésre. Mindazt, amit Hérakleitosz és az eleaiak a mozgásról és a keletkezésről mondanak, mégsem tekint-
hetjük igazi értelemben vett folyamatnak. Zenon nyíla mégiscsak nyíl marad, tehát dolog. Hérakleitosz folyója folyó marad. „Az örök változás nem keletkezik, hanem van, azaz nem hoz semmi minőségi újat. Csupán az egyes dolgok megkövesedett létezéséhez viszonyítva keletkezés ez. Mint az egészről szóló tan az örökös keletkezés mégis csupán az örök létezés tanaként mutatkozik meg, s az elfolyó folyam után egy változatlan lényeg marad, még ha az egyes dolgok szakadatlan változásában nyilatkozik is az meg.” (197. old.) Ebben látja Lukács az antik dialektika korlátozottságának lényegét, ebben nyilatkozik meg az egész antik társadalom korlátozottsága. Hegel és Lassale túlértékelték Hérakleitosz modernségét. Nekik sem sikerült túllépniök ezeken a korlátokon, s ez filozófiájuk szemlélődő-spekulatív jellegéből látszik.

Csak Marx fogta föl a tárgyak tárgyi alakját is folyamatnak.

Lukács álláspontjának megítélése szempontjából különösen fontos a 17. oldalon található észrevétel, amely szerint az a körülmény, hogy Marx „a módszert a történelmi-társadalmi valóságra korlátozta, igen jelentős. Az Engels kifejtette dialektikával kapcsolatos félreértések abból erednek, hogy Engels — Hegel téves példája nyomán — kiterjeszti a dialektikus módszert a természet megismerésére is. Itt azonban a dialektika döntő meghatározói: a szubjektum és az objektum kölcsönhatása, az elmélet és a gyakorlat egysége, a kategóriák szubsztrátumának történelmi megváltoztatása, amely a gondolkodásban való megváltoztatásuknak az alapja —, a természet megismerésében nem léteznek.”

Lukács másutt is igen éles különbséget tesz a társadalom- és természettudományok módszere között. Azt a benyomást kelti, hogy az előbbi, ha a dialektikára alapozzák, forradalmi, illetve proletár lehet, viszont az utóbbi mintha természetszerűleg arra volna ítélve, hogy nem-dialektikus, illetve burzsoá, revizionista legyen. Ezt valja: „A természettudományok módszere — minden reflexiók tudomány és minden revizionizmus metodikai eszménye — nem tud semmiféle ellentmondásról, semminemű kibékíthetetlen ellentétekről saját anyagában. Ha valahol fel is bukkan némi ellentmondás az egyes elméletek között, ez csak annak a jele, hogy a tudás még nem jutott el végső fokára. Az elméleteknek, amelyek ellentmondani látszanak egymásnak, be kell illeszkedniük az ellentmondások szabta keretekbe, következőleg át kell alakulniuk és be kell kapcsolódniuk általánosabb elméletekbe, amelyekben aztán végleg eltűnnek az ellentmondások. Ezzel szemben a társadalmi valóság esetében az ellentmondások nem e valóság tudományos megismerése be nem végezett voltának jelei, hanem elválaszthatatlanul magának a valóságnak *lényegéhez tartoznak, a kapitalista társadalom lényegéhez*. Az egész megismerésekor nem fogjuk őket olyképpen túlhaladni, hogy *megszűnnek* ellentmondások lenni. Ellenkezőleg, szükségszerű ellentmondásoknak kell felfognunk őket, e termelési mód antagonisztikus alapjának stb.” (23. old.)

Lukács továbbá felrója a természettudományok módszereinek, hogy elvontak és a kvantifikáció irányzata felé hajlanak. „A természettudományok *„tisztá”* tényei úgy születnek, hogy az élet egy jelenségét valóságosan vagy csak gondolatban átültetik egy olyan környezetbe, amelyben folyamatait nem zavarják meg más jelenségek; törvényszerűségeik megismerése ilyképpen történik.” Az elvonatkoztatás folyamata még inkább fokozódik azzal, hogy „a jelenségeket pusztán kvantitatív létükre korlátozzák s számokkal és viszonyzá-

mokkal fejezik ki őket. Az opportunisták mindig számolnak vele, hogy a kapitalizmus természetével jár a jelenségek ily módon való kitermelése". (18. old.) Az ilyen módszer „az elszigetelt tényeknek, az elszigetelt tények komplexumának, a saját törvényeivel rendelkező külön területek (ökonómia, jog stb.)” megállapításához vezet. E módszer szerint különösen tudományos eljárás: „végiggondolni a tények tendenciáját, s ezt aztán a tudomány rangjára emelni”. „A dialektika viszont mindezekkel az elszigetelt és elszigetelő tényekkel és külön rendszerekkel szemben az egész konkrét egységét hirdeti.” (19. old.) Ennek a látszatra olyannyira tudományos módszernek tudománytalansága mindenekelőtt abban rejlik, hogy nem veszi figyelembe a *tények történelmi jellegét*: Galileitől kezdve ez a „természettudományos egzakttság” az elemek állandó voltát előfeltételezi. Valójában mind ezek a „tiszta tények” egy meghatározott történelmi korszak, a kapitalizmus termékei. (20. old.)

Lukács a fentiekből a következő megállapításra jut: „A természet-tudományok megismerési eszménye, amely a természetre alkalmazva egyszerűen a tudományok fejlődéséhez vezet, a burzsoázia ideológiai fegyvereként mutatkozik meg, ha a társadalmi fejlődés vizsgálatára irányul.” (23. old.)

10.

Lukácsnak ez az elemzése ragyogó érveket szolgáltat a szemlélődő, természettudományos materializmus ellen, a tények bálványozása ellen, az absztrakcionizmus és a tudás feldarabolására irányuló törekvések ellen, az elemző és kvantitatív módszerek jelentőségének eltűlése ellen, a természet- és társadalomtudományok módszerének azonosítása ellen, a Hérakleitosztól Hegelig terjedő hagyományos dialektika jelentőségének eltűlése ellen, végül pedig bizonyos elszegényítés és megengedhetetlen leegyszerűsítés ellen is, amelyet a dialektika Engels *Anti-Dühringjében* szenvedett el. Lukács gondolatai igen jelentősek, hiszen napjainkban is időszerűek mindazon marxisták ellenében, akik vonakodnak vagy tehetetlennek bizonyulnak, hogy a dialektikus módszert a társadalmi vagy humanista problematikára alkalmazzák, s akik számára a szubjektum és az objektum, az elmélet és a gyakorlat, valamint a szükségszerűség és a szabadság dialektikája hétpecsétetes könyv.

Mégis, Lukács elképzelése, mely szerint a dialektika csupán a társadalom megismerésének módszere volna, igen sok leküzdhetetlen akadályt támaszt.

Azonnód felmerül a kérdés: vajon a marxisták lemondanak-e arról, hogy egy általános filozófiai elképzelésük legyen az összesség létéről, a gondolkodásról és a gyakorlatról? Vagy talán el kellene fogadni, hogy a társadalom dialektikája összefér a természet megismerésének valamely nem dialektikus módszerével?

Benyomásunk szerint Lukács úgy véli, hogy a dialektika elvben nem alkalmazható a természeti jelenségekre, mert nincs bennük elmentmondás, minőségi változás, nincs bennük a szubjektum és az objektum kölcsönhatása, az elmélet és a gyakorlat egysége stb. Ez azt jelenti, hogy e jelenségek kutatási módszerének elvben nem-dialektikusnak kell maradnia. Ha ez csakugyan így van, akkor két lehetőség között kell választani:

(1) A marxista filozófia hagyományos értelemben vett filozófia marad (ide értve a lét egészéről szóló tant), de különféle (sőt ellenté-

tes) módszereket alkalmaz a lét különféle szférájára. De a módszertani összefüggés hiánya nyilvánvalóan megengedhetetlen. Tehát csupán ez maradhat hátra:

(2) A marxista filozófia kizárólag a társadalomtörténet filozófiája. De ebben az esetben: vagy a társadalomtörténet részének tekintjük a természeti jelenségek megismerését és gyakorlati megváltoztatását (s akkor ilyen értelemben beszélhetünk a természet dialektikájáról), vagy ezt is elvetjük. Csodák csodájára, Lukács az utóbbi mellett foglal állást. Felrója Hegelnek és Engelsnek, hogy a dialektikus módszert kiterjesztették a természet megismerésére is.⁶ Tehát a természet megismerése a történelmen kívül reked! De akkor ugyan miként beszélhetünk vagy gondolkozhatunk egyáltalán a természeti jelenségekről? A filozófiát csak abban az esetben korlátozhatjuk történelemfilozófiára, ha feltételezzük, hogy ezzel felöleltünk mindent, amiről érdemlegesen beszélni lehet, mindent, ami érdekes problematikát jelenthet az ember számára. Csak ebben az esetben őrizheti meg a filozófia — hatáskörének korlátozása ellenére — összefüggő voltát (például a nyelvészetfilozófia számára a természetfilozófia problémái azon terminusok jelentésének problémáivá válnak, amelyek segítségével a természetről beszélünk). Ha a természet megismerése a történelmen kívül reked, akkor paradoxon, hogy a filozófiának egyfelől — természete szerint — egy egészszel, egy teljességgel kell foglalkoznia, másfelől pedig ennek az egésznek a részei a filozófián kívül rekednek.

11.

Már itt kitapintható, hogy miben rejlik a legnagyobb nehézség Lukácsnál, aminek következtében valóságos zúrzavar támad mindazoknál, akik akár támadják, akár követik tanait. Ugyanis a természet dialektikájáról szólva összetévesztik a következő merőben különböző dolgot: (1) a magánvaló természet folyamatait (2) az ezekről a folyamatokról szóló elméletet és (3) a természetnek az ember által való megváltoztatásának és megismerésének folyamatát, amely ezt az elméletet szüli, hogy a továbbiakban gyakorlata hozzá igazodjon.

Lukács helytálló kritikai megjegyzései a természet „dialektikájának” olyan értelmezésére vonatkoznak, amely szerint ez a dialektika a magánvaló természeti folyamatok objektív törvényszerűségét jelenti. Magától értetődik ugyanis, hogy az ilyen elképzelés csakugyan mellőzi a szubjektum és az objektum kölcsönhatását, az elmélet és a gyakorlat egységét. Ellenvetés nélkül elfogadhatnánk, hogy a dialektika fogalmát nem kellene ilyen értelemben használni, mert ez úgy szólván mindig a magánvaló lét és az értünk való lét azonosságának kritikátlan, dogmatikus előfeltételezésével jár.

Csak hogy Lukács nem a magánvaló természet dialektikájának felfogását bírálja, hanem egészen világosan a természet megismeréséről és a dialektikus módszerek a természetre való alkalmazásáról beszél. Ilyen vonatkozású érvelése téves. A természet megismerésénél és a természetről szóló elmélet megalkotásánál ugyanis az ember mindig jelen van, mégpedig nem az ember általában, hanem egy meghatározott korszak társadalmának konkrét történelmi szubjektuma, meghatározott szükségleteivel, kutatási indítékaival, ideológiai meggyőződéssel, értékítélő tudatával. E tekintetben csak fokozati különbség van a megismerési folyamat, valamint a társadalom megváltoztatása

⁶ „Engels — dem falschen Beispiel Hegels folgend — die dialektische Methode auch auf die Erkenntnis der Natur ausdehnt.” (17. old.) — (K:emelte: M. M.)

között: ez utóbbi esetben a szubjektív és ideológiai mozzanat sokkal inkább kifejezésre jut, mint az előbbiben. De a legegzaktabb tudományok is bizonyítékul szolgálhatnak: a matematika⁷, a fizika, kivált pedig a biológia, ahol a vitalizmus és a mechanizmus, a darwinizmus és a genetika körüli küzdelmeket aligha tekinthetjük a „tisztá” tények szenvedélytelen kutatásának, olyasféle teljesen objektív igazság kiderítésének, amelyben a tudós személyes meggyőződése semmiféle szerepet nem játszik.

A fizika esetében a történelem során bekövetkezett minden jelentősebb általánosítással kapcsolatban ugyanezt állíthatjuk. A heliocentrikus elmélet körüli küzdelem két évszázadon át folyt; mint ismeretes, nem csupán két tudományos elképzelés közötti küzdelem volt ez, hanem két ellentétes osztály ideológiai harca, amely több emberáldozatot követelt, mint a kor társadalomtudománya területén felmerült viták együttléve. A nukleáris fizika fejlődése ugyancsak korunk történelmének része, s benne is kifejezésre jutottak a kor ellentmondásai. Példák bőven akadnak:

Meghatározott ideológiai éghajlat kellett ahhoz, hogy már a nukleáris sejtekről való első ismereteket a kauzalitás és a determinizmus csődjeként tolmácsolják. Az a tény, hogy a kvantumfizikát a Szovjet Szövetségben sokáig nem fogadták el teljes egészében, valamint hogy Einstein és követői a nagyszerű kísérleti eredmények ellenére is tökéletlennek tekintették, mert indeterminista előfeltételezésekkel járt, élesen szól arról, hogy a szubjektum, akár a társadalomtudományban, éppúgy a természettudományban sem pusztán „egyszerű szemlélődő”, nem reked kívül a dialektikus folyamaton”, miként Lukács véli. Különben pedig tézisünket minden érvenél fényesebben igazolja az a tény, hogy korunk legfejlettebb országaiban a katonai szükségletek, végső fokon pedig a világ ellenséges politikai és ideológiai rendszerekre való oszlása határozta meg döntő módon a kutatás irányát, azt, hogy a matematika, a fizika, a kémia összefüggő területei közül melyeket szemelték ki a legintenzívebb kutatómunka területéül. Ahelyett, hogy a tudománnyal pusztán a tudomány kedvéért, az igazság felfedésével az igazság kedvéért foglalkoznának⁸, korunk legnevesebb természettudósai az Egyesült Államokban és a Szovjet Szövetségben közvetlenül a hadsereg számára dolgoznak, pontosabban: azon igazságok felderítésén fáradoznak, amelyeket fel lehet használni országuk haderejének növelésére. Még azok a nagy horderejű felfedezések is, amelyeknek jellege lényegében békeszerető és humanus, éppoly mértékben korunk politikai történetének részei, mint ahogy a tudományok történetének epizódjai. Ha a két nagy világrendszer nem küzdene a tekintélyért, a befolyásért, műbolygóink és rakétáink sem lennének még, s a politikai propaganda sem tulajdonítana oly nagy fontosságot nekik, nemkülönben a természettudomány és a technika világának eseményei sem járnának oly messzeható ideológiai, politikai, szociális és lélektani következményekkel. (Emlékezzünk csak vissza arra az általános meggrázkódtatásra, amelyet az első szovjet szputnyik sikeres kilövése váltott ki az Egyesült Államokban.)

⁷ A matematika a legelvontabb az összes tudományok közül: minthogy nem foglalkozik a valóság egyetlen meghatározott területével sem, a szubjektum és az objektum dialektikája a legkevésbé juthat kifejezésre benne. De még így is felfigyelhetünk e dialektikára, kivált ha a matematika alapjairól szólnunk. A matematika háromféle elképzelése közötti különbség — a logícizmus, a formalizmus, az intuicionizmus-konstruktivizmus — voltaképpen az objektívizmus, a szubjektívizmus és a gyakorlat filozófiájának különféle árnyalatai közötti különbséget példázza. Tehát a matematikának is vannak történelmileg feltételezett ideológiai meghatározói.

⁸ Lukács több helyütt azt állítja, hogy a természeti jelenségek kutatásának egyetlen célja a tudomány fejlesztése (például: 23. old.)

Természetesen Lukács 1919 és 1922 között nem láthatta előre korunk mindezen drasztikus jelenségeit, de megállapításai azt mutatják, hogy természettudományos ismeretei és ezeknek a tudományoknak történetét illető ismeretei nagyon is elégtelenek voltak még ahhoz a korhoz viszonyítva is, amikor esszéit írta.

Lukács azt vallja, hogy a természettudományok módszerére jellemző a tények és ténycsoportok elszigetelése. Viszont a természettudományok már bővelkedtek olyan rendszerekben, amelyek sikerrel kísérelték meg összefogni egy-egy terület jelenségeinek totalitását: elég talán megemlíteni Euklidész, Newton, Darwin, Mengyelejev, Maxwell rendszerét. A rész és az egész, az analízis és a szintézis dialektikáját a természettudományok összehasonlíthatatlanul jobban kifejlesztették, mint a társadalomtudományok, s ez mind a mai napig így van.

Lukács úgy véli, hogy a természettudományok elhanyagolják tényeik történelmi jellegét, és hogy — mi több — a természeti objektumok minőségi fejlődéséről aligha is beszélhetünk. Az igaz, hogy „a természettudományos egzaktitás az összetevők állandóságát előfeltételezi”, miként Lukács írja a 19. oldalon. De ez esetben is csak *relatív* állandóságról van szó, ezt azonban *minden tudománynak* (a társadalomtudománynak is) előfeltételeznie kell, sőt nemcsak a tudományoknak, hanem az egész emberi gyakorlati tevékenységnek is, hogy egyáltalán lehetséges legyen. Igaz ugyan, hogy a természeti jelenségek *többnyire*⁹ állandóbbak, tartósabbak, mint a társadalmi jelenségek. A nyíl nyíl marad, a folyó pedig folyó, bármennyire is folyik, a kvalitatív változások nem következnek be oly gyorsan, mint a termelési folyamatban, ahol az egyszerű újratermelés minden aktusa tökéhalmozást eredményez. Mégis furcsa, hogy Lukács elfeledi: a nyilat az ember alkotta, s többé már nem teszi; a folyót közlekedésre használja fel, mezőgazdasági eszközzé változtatja, mesterséges tavat csinál belőle a vízi erőművekhez. Sőt a folyóknak, a biológiai fajoknak, a vegyi elemeknek, a csillagrendszereknek megvan a saját történetük az ember tevékenységétől függetlenül is. Mindazok, akik rendszeresen¹⁰ mellőzik ezt a történetet, módszertani hibát követnek el, ami komoly következményekkel jár elméletük tényleges tartalma tekintetében is.

Különös, hogy Lukács milyen megfontolásból tagadja a természeti folyamatok ellentmondásainak meglétét. Igaz, mondhatnánk ugyan, hogy ellentmondások nem léteznek magukban a dolgokban (magánvalóan), hanem csak abból fakadnak, ahogyan az ember leírja és magyarázza őket, elvben tehát elkerülhetnénk ezeket az ellentmondásokat, ha megváltoztatnánk elméleteinket (különösképpen ki kell emelni: fogalmi apparátusunk megváltoztatásával, tökéletesítésével). De ugyanezt mondhatjuk a magánvaló társadalmi folyamatokról is. A munkás küzd a nagyobb napszámért, sztrájkol, tüntetéseken vesz részt stb. S hogy mindennek a lényege a maga és a kapitalista közötti ellentmondásos viszonyban relik, ezt legfeljebb a teoretikustól tudja meg. Természetesen bizonygathatjuk: de ő igenis ellentmondásos vi-

* Némely természeti folyamat, ide számítva a kvalitatív változásokat is, összehasonlíthatatlanul gyorsabban játszódik, mint a szűkebb értelemben vett társadalmi folyamatok. Például a magtól elkülönített minden egyes mezon kb. a másodperc egymilliomod része alatt egy elektronná és egy neutrinná hullik szét.

¹⁰ Egy folyamat dinamikájának ideiglenes, metodikus elvonatkoztatása természetesen megengedett, sőt okvetlenül szükséges minden kutatásban és élettevékenységben.

szonyban *van*, akár tud róla, akár nem. Erre azt felelhetjük: ő csakugyan az érdekösszeütközés és a kölcsönös kizárás viszonyában van. Ha ezt ellentmondásnak mondjuk, ám legyen. De akkor miért ne nevezhetnénk ellentmondásosnak mindazoknak a *természeti* erőknek az összeütközését is, amelyek közül az egyik kizárja a másikat? Ha hasonló szerkezetekről van szó, megokolt ugyanannak a terminusnak a használatát.

Tételezzük azonban fel, hogy esetünkben mégis lehetséges az ellentmondásosnak tartott társadalmi szerkezetet olyképpen meghatározni, hogy az ellentmondás terminusát ne használhassuk a természeti jelenségek viszonyaira. Mégis fennmarad a társadalmi és a természeti jelenségek számos esete, ahol az ellentmondások elkerülhetetlenül felbukkannak, mihelyt megkíséreljük, hogy gondolkozzunk vagy beszéljünk róluk. Azokról az esetekről van szó, amikor fogalmilag szándékozunk kifejezni magának a mozgásnak és változásnak folyamatát. Vázlatosan az (1) és (2) tételekkel fejezhetjük ki ezt.

Az A , miközben mozog, t pillanatban P pontban van és nincs (I).
Az A , miközben változik, t időközben rendelkezik is meg nem is B tulajdonsággal (II).

Az időközöket aszerint állapíthatjuk meg, illetve korlátozhatjuk, hogy minden egyes esetben elkerüljük az ellentmondásokat. Tételezzük fel, hogy a (I) tételt ilyképpen fogalmazhatjuk tehát át:

Az A , miközben mozog, t_1 (másodpercben) x_1, y_1, z_1 (méter) ponton van, t_2 (másodpercben) pedig x_2, y_2, z_2 (méter) ponton (I').

Az (I') tétel éppoly igaz lehet, mint az (I), sőt még pontosabbnak is látszik. De nem a mozgás folyamatát fejeztük ki vele, hanem két nyugalmi állapot diszkontinuitásának egymás-utániségét. A mozgás lényegét ismét csak akkor fejezhetjük ki, ha azt mondjuk:

Az A , a t_1 (másodperc) időközben x_1, y_1, z_1 (deciméter) pontban van és nincs, a t_2 (másodperc) időközben pedig x_2, y_2, z_2 (deciméter) pontban van és nincs (I'').

És így tovább *ad infinitum*.

Hasonlóképpen, a (II) tételt is megkísérelhetjük pontosabban kifejezni azáltal, hogy a B fogalmon belül megkülönböztetünk két tulajdonságot, illetve felbontjuk két új (C és D) fogalomra. Akkor a (II') így hangzik:

Az A , miközben változik, t_1 időközben C tulajdonsággal rendelkezik, t_2 időközben pedig D tulajdonsággal.

Ezzel azonban, akár a fenti esetben, nem a változás folyamatát fejeztük ki, hanem csak azt a tényt, hogy az A két diszkontinuált, egymás után következő időközben két rokon, C és D tulajdonsággal rendelkezett. A változás lényegét ismét csak akkor fejezhetjük ki, ha azt mondjuk:

Az A , miközben változik rendelkezik is meg nem is C tulajdonsággal a t_1 időközben; és rendelkezik is meg nem is D tulajdonsággal a t_2 időközben (II'').

És így tovább a végtelenségig.

Lukács helyesen rátapintott, hogy kivált a természettudományok területén sok ellentmondás csupán „a valóság megértése be nem végezett voltának jele”, és hogy a tudás további fejlődése túlhaladásukhoz és eltűnésükhöz vezet. Viszont azokat az ellentmondásokat, amelyek az imént vázolt csoportba tartoznak, nem lehet kiküszöbölni, mert — az ő szavaival — „maga a valóság lényegéhez tartoznak”. Akár társadalmi, akár természeti jelenségekről van szó, „a valóság lényegé”-ben benne foglaltatik egy szubjektív mozzanat is. A társadalmi történések részben szubjektívek már azáltal is, hogy tudatos lények, emberek,

cselekvően vesznek részt benne. Lukács a szubjektivitásnak egyedül ezt a mozzanatát méltányolja. Viszont következetesen eltekint a szubjektivitás ama mozzanatától, amely *mindig* jelen van, ha akár a természet, akár a társadalmi valóság lényegéről beszélünk.

Az, amit lényegnek mondunk, *permanensen, objektíven adott — az emberi gyakorlat távlatából áttekintve —, emberi nyelven, emberi fogalmi apparátussal kifejezve*. A tér és az idő minden meghatározója viszonylagos ahhoz a koordináta rendszerhez képest, amelyben a szubjektum leledzik. A nyelvnek mindazok a fogalmai, amelyek segítségével a dolgokról és tulajdonságokról szólunk, azoktól a hasznos szokásoktól függnék, amelyek a gyakorlati problémák hosszan tartó előzetes megoldása során alakultak ki. Az, hogy rendelkezünk-e a C és D fogalmakkal, amelyekre a B fogalmat szét lehet bontani, attól függ, vajon valóban szükség volt-e egy ilyen megkülönböztetésre a gyakorlatban. Ha egy folyamatot ki akarunk fejezni, elsősorban a már adott nyelvet használjuk, amely tartalmazza az előttünk járó nemzedékek gyakorlati tapasztalatát. Alkothatunk újabb fogalmakat is, de csak ha gyakorlati célszerűséget elégitünk ki velük. Ezzel nagyjából rögzítve van a nyelv határa. Éppen ezért nem áll rendelkezésünkre végtelenül sok idő és különféle nyelvi kifejezés, hogy a változás folyamatát a végtelenig elemezhezzük, hogy újabbnál újabb nyugalmi állapotban levő mozzanatra bonthassuk szét. Mihelyt szintetikusam felöleljük az egészet, az ellentmondások azon nyomban megjelennek.

Kiviláglik tehát, hogy épp Lukács, aki okkal s oly meggyőzően bírálta a marxizmus vulgarizálót és a szemlélődő materialistákat, mert a társadalmi jelenségeket „tisztá tényeknek” fogják fel, amelyeken „teljesen objektív törvények” uralkodnak, ugyanebbe a hibába esett, midőn a természetről mint szubjektum nélküli tiszta objektumról beszél. Éppenséggel azért nem látta a dialektikus módszernek a természetre való alkalmazhatóságát, mert a természetet nem-dialektikusán, történelmietlenül, azaz Marx előtti módon fogta fel.

13.

Ez nyomban világossá válik mindenki számára, aki Lukácsot olvasva felidézi Marxnak a természetről való elképzelését abból a műből, amelyet Lukács még nem ismerhetett, vagyis a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból*. Marx számára a természet, az ipar, a természet-tudomány, az emberről való tudomány, a lényegi emberi erők és az emberi pszichológia csupán egy dialektikus teljesség mozzanatai, amelyek kölcsönösen áthatják egymást. Hadd szóljon maga Marx:

„... De annál *gyakorlatibban* nyúlt bele a természettudomány az ipar révén az emberi életbe és alakította azt át és készítette elő az emberi emancipációt, bármennyire teljessé kellett is közvetlenül tennie az elembertelenedést. Az *ipar* a természetnek és ezért a természet-tudománynak *valóságos* történeti viszonya az emberhez; ha tehát az emberi *lényegi erők exoterikus* leleplezéseként fogjuk fel, akkor a természet *emberi* lényegét vagy az ember *természeti* lényegét is megértjük, ezért a természettudomány elveszíti elvontan materiális vagy jobban mondva idealisztikus irányát, és az *emberi tudomány* bázisává lesz, mint ahogy már most is — jóllehet elidegenült alakban — a valóban emberi élet bázisává lett, és más bázis az élet, más a *tudomány* számára már eleve hazugság. Az emberi történelemben — az emberi társadalom keletkezési aktusában — létrejövő természet az ember *valóságos* természete, ezért az a természet, amely — ha elide-

genült alakban is — az ipar által létrejön, az igazi *antropológiai természet*.”¹¹

Továbbá: „Maga a történelem a *természettörténetnek*, a természet emberré levésének *valóságos* része. A természettudomány később éppúgy be fogja sorolni maga alá az emberről szóló tudományt, mint az emberről szóló tudomány a természettudományt: *egy tudomány lesz.*”

„Az ember a természettudomány közvetlen tárgya; mert az ember számára a közvetlen *érzéki természet* közvetlenül az emberi érzékség . . . , közvetlenül mint a számára érzékileg meglevő *másik ember* . . . De a *természet az emberről szóló tudomány* közvetlen tárgya; az ember első tárgya — az ember — természet, érzékiség; és a különös emberi érzéki lényegi erők, mint ahogy csak *természetes* tárgyakban találhatják meg tárgyi megvalósulásukat, úgy csak egyáltalában a természeti lényeg tudományában találhatják meg önmegismerésüket. Magának a gondolkodásnak az eleme, a gondolat életnyilvánításának eleme, a *nyelv*, érzéki természetű. A természet *társadalmi* valósága és az *emberi természettudomány* vagy az *emberről szóló természetes tudomány* azonos kifejezések.”¹²

Továbbá: „... a szocialista ember számára az *egész úgynevezett világtörténelem* nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése . . .”¹³

Tehát 1844 után — amikor e sorokat papírra vetették — *mind-azok a teoretikusok nem voltak Marx színvonalán, akik nem fogták fel, hogy: az az igazi emberi természet, amely az emberi történelemben keletkezik; a természet az emberről szóló tudomány közvetlen tárgya, mint ahogy az ember is közvetlen tárgya a természetről szóló tudománynak; a természettudomány és az emberről szóló tudomány egy egységes tudományhoz tartozik, eszerint tehát a természet dialektikája és a társadalom dialektikája egy és ugyanaz a dialektika.*

Paradoxon, hogy Lukács implicite rámutat a szubjektum szerepére a természet megismerésében, miközben explicite tagadja. Amikor felrója a természettudományok metodológiájának, hogy leegyszerűsíti a jelenségeket, mert természetes környezetükből mesterségesbe helyez át őket, ahol törvényeiket tiszta alakjukban ismerhetjük meg, a véletlen tényezők közrejátszása nélkül, vagy amikor helyteleníti a jelenségek túlzott kvantifikálásának irányzatát (ami a kapitalizmus természetéből fakad), már *ezzet is* kiemeli a szubjektum igen jelentős aktív szerepét a természet jelenségeinek megismerési folyamataiban és azokban a folyamatokban, amelyek révén az ember úrrá lesz rajtuk. Ellenvetései azonban csak részben megokoltak; helyt kell adnunk észrevételeinek, ha a modellek és a kvantitatív módszer hiposztázálásáról van szó, vagyis amikor a valóságot ezekre vezetik le, illetve rájuk *korlátozzák* (s ez igen gyakori eset a jelenkori tudományokban). Másfelől viszont a modellek építése és a kvantitatív elemzés különféle formái minden valamirevaló korszerű metodológiának elkerülhetetlen mozzanatai, mégpedig nem pusztán a természettudományok esetében, hanem a társadalomtudományokban is. Marx *Tőkéje* voltaképpen a tőkés társadalom többé-kevésbé elvont modelljének megfogalmazása és elemzése; Marx minden törvénye olyan feltételek mellett érvényben levő viszonyokat jelez, amelyeket nem zavartak meg a különféle, többé-kevésbé mellékes és véletlen összetevők hatásai. (Ilyen

¹¹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 75. oldal.

¹² Id. mű. 75–76. oldal

¹³ Id. mű. 77. oldal

értelemben ezek a törvények meg nem nyilatkozásuk alakjában nyilatkoznak meg, ilyen értelemben különböznek a jelenségek a lényegtől.)

14.

Hogy elkerülhessük a természet dialektikájára körüli félreértéseket, meg kell különböztetnünk két gyakran összetévesztett dolgot. Más Lukácsnak a természet dialektikájáról szóló elvi bírálata és más az a bírálat, amely arra vonatkozik, ahogyan Engels a természet dialektikájának problémáit az *Anti-Dühringben* taglalta. Lukács *Mi az ortodox marxizmus* című esszéjében bizonyos megjegyzéseket fűz Engels elképzeléseihez, s ezek jórészt helytállóak. Felrója neki, hogy nem emeli ki eléggé a szubjektum és az objektum dialektikus viszonyát és az elmélet forradalmi szerepét a társadalmi változások folyamatában. Ezt vallja:

Engels „a dialektikus módszer fogalmainak megalkotását a ‚metafizikussal’ való ellentétes voltában írja le; igen erősen kiemeli, hogy a dialektika túlhaladta a fogalmak (és a nekik megfelelő tárgyak) merevségét, hogy a dialektika az egyik meghatározásból a másikba folyó szakadatlan átmenet folyamata, az ellentétek folytonos megszüntetése, egyiknek a másikba való átosapása; hogy ennek következtében az egyoldalú, szigorú okszerűséget is a kölcsönhatással kell felváltani. De a legfontosabb kölcsönhatást: a szubjektumnak és az objektumnak a történelmi folyamatban való dialektikus viszonyát egyetlenegyszer sem említette meg, nemhogy a metodikus vizsgálódás középpontjába állította volna, noha ott a helye. Viszont ezen meghatározás nélkül a dialektikus módszer megszűnik forradalmi módszer lenni, a ‚folyó’ fogalmak végső fokon csupán látszólagos megtartása ellenére stb. A metafizikához viszonyított különbséget akkor nem abban leljük meg, hogy minden ‚metafizikus’ vizsgálódás alkalmával az objektumnak, a vizsgálódás tárgyának érintetlennek, változatlanoknak kell maradnia, és hogy ennek következtében maga a vizsgálódás nem gyakorlati, hanem tisztán szemlélődő marad, míg a dialektikus módszer számára a központi probléma a valóság megváltoztatása. Ha az elméletnek ez a központi funkciója elkallódik, a ‚folyó’ fogalmak képződményének előnye egészen kétséges marad: tisztán ‚tudományos’ dolog. A módszert akkor a tudomány állapotaihoz igazodva éppenséggel elfogadhatjuk vagy elvethetjük, anélkül hogy bármi a legkisebb mértékben is megváltozna a valósághoz való alapvető viszonyulásunkban, abban, hogy változatlanok tekintjük-e vagy pedig azt tartjuk róla, hogy meg kell változtatni”. (15—16. old.)

Ezúttal nem bocsátkozhatunk Lukács kritikájának részletes felmérésébe. Nem mondhatjuk teljességgel helytállóknak, ha tekintetbe vesszük Engels egész ópuszát. Elég, ha *A természet dialektikájából* idézzük a következő részt:¹⁴

„... Ilyenformán minden lépés eszünkbe juttatja, hogy korántsem úgy uralkodunk a természetben, mint ahogy a hódító egy idegen népen uralkodik, mint az olyan, aki a természetben kívül áll, — hanem hogy hússal, vérral és aggyal hozzá tartozunk és benne állunk, és egész fölötté gyakorolt uralmunk abban áll, hogy minden más lénynél job-

¹⁴ *A természet dialektikája* teljes egészében csak 1925-ben jelent meg, tehát Lukács nem ismerhette. De az idézett szöveg *A munka szerepe a majom emberré válásának folyamatában* című c'kkből való, amely már 1896-ban megjelent a *Die Neue Zeit* című folyóiratban.

ban felismerjük törvényeit és képesek vagyunk ezeket helyesen alkalmazni.

És valóban mindennap jobban megértjük törvényeit és a természet szokványos folyásába való beavatkozásainak közelebbi és távolabbi utóhatásait. Főként a természettudománynak ebben a században elért hatalmas haladása egyre képesebbé tesz bennünket arra, hogy legalábbis legközségesebb termelő cselekedeteink távolabbi természetes utóhatásait megismerjük s ezzel uraikká váljunk. De minél nagyobb mértékben történik ez, annál inkább fogják az emberek magukat a természettel ismét nemcsak egynek érezni, hanem annak is tudni, és annál lehetetlenebbé lesz az az értelem- és természetellenes elgondolás a szellem és anyag, ember és természet, lélek és test közötti ellentétről, amely a klasszikus ókor letűnése óta Európában felszínre került és a kereszténységben legmagasabb kialakulását érte el...¹⁵

Ennek a szövegnek semmiképpen sem róható fel a szubjektum és az objektum, az elmélet és a gyakorlat dialektikájának hiánya. Mindazonáltal a természeti törvények felfogása valamelyest itt is objektívista módon történt; a természetnek az emberi gyakorlattal való megváltoztatása nincs kellőképpen kiemelve. Azt is mondhatnánk, hogy Engels sok más szövege nem éri el ezt a színvonalat, vagyis egybűt a „lét” és a „gondolkodás” két ellentétes adottság marad, amelyeknek egymásközi viszonyát Engels az előbbinek az utóbbiban való „tükröződésnek” fogta fel.¹⁵

Ha mindez így is volna, abból még nem következik, hogy nem lehetséges a természet dialektikája, amelynek középpontjában a természet humanizálásának folyamata van, a természetnek az ember által való gyakorlati birtokba vétele a termelés, a megismerés, a művészi megformálás stb. útján.

15.

Lukács Engels bírálatának és általában a természet dialektikájára vonatkozó bírálatának alapvető fogyatéka az, hogy a valóság megváltoztatását túlságosan leszűkítve értelmezi. Számára a valóság megváltoztatása főként a kapitalizmus megszüntetése. Ez teljes mértékben összhangban van azzal a felfogásával, hogy a marxizmus pusztán „a proletariátus szemlélete”, mely szerint az összes reflexiók meghatározásokat „a polgári társadalom egzisztenciális és gondolkodási formáinak” tekintti; összhangban van a történelmi materializmusnak az osztályharc eszközéül való felfogásával, amelyet „csak a kapitalista társadalomra” alkalmaztak (244—245. old.); összhangban van Lukácsnak azzal a felfogásával, mely szerint a dialektikus módszer kizárólag oly mértékben forradalmi, amennyire a proletariátus mozgalmának szolgál.

A marxizmus és a dialektika ilyen leszűkítése, minden elméleti problematikának szigorúan a tőkés társadalom közvetlen forradalmi megváltoztatására való összpontosítása teljesen érthető, tekintettel arra, hogy az a korszak, amikor Lukács esszéit írta, határozottan forradalmi volt, s különösképpen fontos volt a legkeményebben leszá-

¹⁵ Engels: *A természet dialektikája*, Testvériség-Egység Kiadó, Novi Sad, 1960, 49—50. oldal.

¹⁶ Ilyeténképpen Lukácsnak igaza van, amikor könyve előszavában azt állítja, hogy „az egyes pontokon az ortodox marxizmus álláspontját még Engels ellenében is meg kell védelmezni”. (7. old.)

molni a szociáldemokrácia opportunistusával.¹⁷ 1919 márciusában, amikor a *Mi az ortodox marxizmus* című esszéjét írja, Lukács Kun Béla kormányában a kulturális ügyek népbiztosa. Októberben, a Tanácsköztársaság bukása után Bécsben lehartóztatták, de már az év végén kiszabadult. A következő években, egészen 1924-ig (amikor Buharin, Zinovjev, Rudas, Gyeborin sorra megtámadják) Bécsben él. a *Kommunismus*nak, a Kommunista Internacionálé délkelet-európai folyóiratának szerkesztője, delegátus és előadó különféle konferenciákon és kongresszusokon, a Komintern kongresszusain is.¹⁸ Abban az időben mindenekelőtt politikai személyiség, ezért gondolkodásmódja is túlzottan politikus. Az utolsó esszéjében és a legkésőbb megírt előszóban érezhető már a hangváltás. A magyar és a bajor forradalom megbukott, a Szovjet Szövetségben beköszöntött a NEP korszaka, világos volt már, hogy a forradalom többé nem napok kérdése. Az előszóban már, amelyet 1922 decemberében írt, a dialektikus módszer jellegének másféle megfogalmazására bukkanunk:

„Ez a módszer lényegében történelmi. Ezért magától értetődik, hogy szakadatlanul alkalmazni kell saját magára, s ezeknek a cikkeknek épp ez az egyik legfontosabb mozzanata. Ugyanez azonban a jelenkor aktuális problémái iránti reális és tartalmas állásfoglalást is jelent. E felfogás értelmében a marxista módszer legközvetlenebb célja a *valóság megismerése*.” (7. old.)

Lényegében ez nem ellenkezik a fentebb vázoltakkal, de hangsúly tekintetében a különbség óriási. Vissza kell csak emlékeznünk: három és fél évvel korábban: a dialektikus módszer központi problémája a valóság megváltoztatása, a forradalom, enélkül minden egyéb problematikus, tisztára „tudományos” dolog (eine rein „Wissenschaftliche” Angelegenheit). Most a legközelebbi cél a valóság megismerése, a forradalomról múlt időben esik szó.¹⁹

16.

Ezzel párhuzamosan megváltozik Lukács álláspontja a természet dialektikájáról is. A *dologiasulás és a proletariátus tudata*²⁰ című terjedelmes értekezésében, amelyet e korszak végén írt, s első ízben csak a könyvben tesz közzé, rábukkanunk arra a másik, rugalmasabb álláspontra, amelyről írásunk elején szóltunk.

Azt mondja itt Lukács, hogy helyel-közzel Hegel is belátta: a természet dialektikája, ha a szubjektumot nem lehet legalább a már elért fokom bevonni a dialektikus folyamatba, sohasem emelkedhetik a dialektikus mozgás színvonala fölé a szemlélődő számára, aki nem vesz részt a folyamatban. Így például hangoztatja, hogy Zenon antinómiái Kant antinómiáinak megismerési színvonalára emelkedtek, de ezen az úton a további előrehaladás lehetetlennek bizonyult. „*Innen ered*

¹⁷ Lukács azt írja, hogy azok a reális, politikai és gazdasági következtetések, amelyekre Bernstein a módszernek a hegelianizmus „dialektikus hálójától” való megszabadításának követelésével jutott, azt mutatják, „hogy éppen a dialektikát kell eltávolítani a történelmi materializmus módszeréből, ha az opportunistus következetes elméletét meg akarják alapozni, a forradalom nélküli „fejlődést”, a szocializmusba való harc nélkül átnövést”. (17. old.)

¹⁸ Az adatokat Petar Luc még közöletlen Lukács-életrajzából vettem, amelyet Lucien Goldmann volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

¹⁹ „A forradalmi évek tapasztalatai ragyogóan igazolták az ortodox (tehát kommunista) módon felfogott marxizmus minden lényeges mozzanatát.” (Loc. cit.)

²⁰ *Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats.* (94—229. old.)

a természeti mozgás tisztára objektív dialektikája²¹ és a történelmi dialektika metodikus különválasztásának szüksége, ez utóbbiban a szubjektum is be van vonva a dialektikus kölcsönhatásba, s ily módon az elmélet és a gyakorlat, egyikük a másik számára, dialektikussá válik. (Hogy a természet megismerésének fejlődése mint társadalmi forma más típusú dialektikához tartozik, magától értetődik.) Emellett azonban a dialektikus módszer konkrét felépítéséhez elengedhetetlenül szükséges volna a dialektika különféle típusainak konkrét kifejtése.”²²

Lukács gondolata a dialektika különféle típusairól (amelyek között a természet dialektikáját is számon tartanánk) és a dialektika tipológiájának szükségéről igen érdekes és jelentős. Csakhogy téves tételekből következik. A természet dialektikájának szükségéről való tézist csak azért lehet védelmezni a marxizmus kereteiben, mert — miként láttuk — az emberért való természet nem olyasféle dolog, ami a szubjektum bármiféle közreműködése nélkül létezhetne. Ha Lukács tétele helyes volna, a marxisták csakugyan nem beszélhetnének következetesen a természet dialektikájáról.

Lukács előbb vázolt elképzelését leszűkítettnek mondtuk, ezt az utóbbit viszont eklektikusnak látjuk. Ezzel szemben *A történelmi materializmus funkciójának megváltozása* című cikkben rábukkanunk egy részre, amely teljesen ellentmond a fentebbi elképzeléseknek, s Lukács csakugyan jó úton haladt a megoldás felé. A hegeli „objektív szellem” társadalmi formáival szemben (ökonómia, jog, állam) az „abszolút szellem” formáiról szól (művészet, religió és filozófia) mint „az embernek a természettel folytatott párbeszédéről, mégpedig mind azzal, amely körülveszi, mind pedig azzal, amelyre saját magában lel”. Majd eképpen folytatja:

„Mindazonáltal ezt a különbséget sem foghatjuk fel mechanikusan. A természet társadalmi kategória. Illetve, hogy a társadalmi fejlődés meghatározott fokán mit tekintenek természetnek, milyen ennek a természetnek az emberhez való viszonya, s milyen formában nyilatkozik meg az emberrel való kapcsolata, tehát mindaz, amit a természet formájával és tartalmával, terjedelmével és tárgyával jelenthet — társadalmilag feltételezett. Ebből egyfelől az következik, hogy a kérdésre, vajon egy meghatározott társadalmi formában egyáltalán lehetséges-e a természettel való közvetlen kapcsolat — csak történelmi-materialista módon lehet válaszolni, mert egy ilyen viszony igazi lehetősége a társadalom gazdasági struktúrájától függ. Másfelől mégis, ha ezek a kapcsolatok egyszer már adóttak, mégpedig ilyen társadalmilag feltételezett módon, akkor saját belső törvényeik szerint hatnak, és sokkal kevésbé függnék a társadalmi élet alapjaitól, amelyekből (szükség-szerűen) fakadtak, mint az ‚objektív szellem’ formái.”

²¹ Az pedig, hogy Lukács mit ért ezen, jól látszik Engels — illetve még Hegel — vízzel kapcsolatos példájához fűzött kommentárjából, amellyel a kvantitásnak kvalitásba való átmenetét szemléltetik. Lukács úgy véli, hogy a példa jó, de szem elől tévesztették, hogy „azok az átmenetek, amelyek itt pusztán kvantitatívnak látszanak, nyomban kvalitatív jelleget öltenek, mihelyt megváltoztatjuk nézőpontunkat”. (183. old.)

Észrevétele találó és igen mély értelmű. Engels és sok későbbi marxista megfogalmazása rendszerint azt a benyomást kelti, mintha itt valamiféle magánvaló kvantitatív és kvalitatív változásokról volna szó, tekintet nélkül az emberi nézőpontra, melynek fényében a változásokat megítéljük. Viszont ahelyett, hogy épp az ilyen észrevételek alapján megállapította volna, hogy a természet dialektikáját meg kell szabadítani a szemlélődéstől és ki kell emelni a szubjektum aktív szerepét, Lukács épp ellenkező következtetésre jut: a természet tisztára objektív (!) dialektikájának a történelmi dialektikától való elkülönítését hirdeti.

²² Id. mű., 226—227. oldal. Minden kiemelés az enyém, kivéve a (természet) „megismerését”, amit Lukács magától a természettől való megkülönböztetés végett emelt ki.

Ebben a szövegben Lukács saját maga jellemezte a szubjektum közreműködése nélküli természetről való elképzelését: „mechanikus elkülönítésről” van szó. A probléma megoldása tehát: *A dialektikus módszer oly mértékben alkalmazható nemcsak a társadalmi, hanem a természeti jelenségekre is, amilyen mértékben a természet az emberi történelem részévé válik.*

17.

Hátramaradt még az a kérdés: nem veszít-e ezzel a dialektika forradalmiságából?

A felelet attól függ, mit értünk forradalmon és forradalmiságon. E szavaknak nem ugyanaz az értelmük minden korban. Ha túlságosan leszűkítve értelmezzük őket — úgy, ahogy Lukácsnak bizonyára értelmeznie kellett az 1919-es feltételek között: tehát a proletariátus politikai forradalmának fogjuk fel —, akkor a dialektikát, amely ebben az értelmezésben forradalmi, csak egy jóval általánosabb marxista filozófiai módszer sajátos esetének kellene tekintenünk. Mert napjainkban a proletárforradalom némely nép számára már a múlté, mások számára távoli és bizonytalan jövő, ismét mások számára objektív lehetetlenség; a kapitalista társadalom átalakulása ez utóbbiak esetében sajátos, előre nem látott utakon halad. Viszont a haladó erők mindezen országokban többé-kevésbé sikeresen alkalmazzák a marxizmus elveit problémáik megoldása során.

Ha a forradalom fogalmát tágabban értelmezzük — minden olyan minőségi változás, amely hozzájárul az ember felszabadulásához —, a dialektika forradalmi akkor is, ha a természet humanizálásának folyamatára és az igazi emberi természetnek a társadalmi életben való megvalósulásának folyamatára alkalmazzák.

A valóság forradalmi megváltoztatásának tekinthetjük az emberek tömeges művelését és nevelését is, a társadalom demokratizálását is, a természeti erőknek a technika útján való leküzdését is, a művészi megformálást is. A dialektika funkciójának ilyen tág felfogását különösképpen napjainkban kell hangsúlyozni, olyan történelmi feltételek között, amelyek sokban különböznek attól a kortól, amelyben Lukács esszéit írta. Különben pedig ez Marx eredeti széles horizontja. Lukács igen ortodox volt Marx kapitalizmus-kritikájának tolmácsolásakor a szociáldemokrácia opportunizmusa elleni küzdelemben. Lukács Marxtól függetlenül, nem ismerve a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat*, zseniális elemzését nyújtotta a polgári társadalomban való eldologiasulásnak. De nem volt a kommunizmus általános humanista ideáljának marxi színvonalán. Ezért sok álláspontjának napjainkban már csak történelmi jelentősége van.

Természetesen a szó legtágabb értelmében vett minden változás még nem forradalmi, s az emberi történelem minden eseményének leírása sem dialektikus. A marxista dialektikus módszer a dinamikus, konkrét teljességek sokoldalú vizsgálatának és megértésének módszere, olyan vizsgálaté, amelynek a marxi értelemben vett kommunizmus megvalósítását kell biztosítania. Az emberi történelem minden eseménye, valamint a természet megismerésének és leküzdésének minden aktusa *dialektikus értelmet* nyer, ha az ember emancipációja és humanizálása jelenkori forradalmi folyamatának mozzanataként fogható fel.

Ilyen értelemben a dialektika egyebek mellett a progresszió megvalósításának elmélete és módszere is.

Természetesen a progresszióknak nem olyasféle elmélete, ahogyan e terminust az alacsonyabbrendű kvalitatív formáktól a magasabbrendűek felé haladásra, a magánvaló természeti folyamatok esetében is használták. A progresszióról csak az „alacsony” és „magas”, „rosszabb” és „jobb” megítélésének meghatározott kritériuma szerint beszélhetünk, tehát bizonyos *emberi értékek* szerint. (Itt ismét egész szembe-tűnően kiviláglik, hogy a dialektikát nem lehet kellően megérteni, ha elvlasztjuk Marx humanizmusának alapvető elveitől.)

A marxista filozófia álláspontjáról nézve a legfőbb érték, tehát a haladás legfőbb mércéje az *ember sokoldalú felszabadulása*, az egyed, az osztály, a nemzet, az egész társadalom konkrét emberi szabadságának maximuma az adott történelmi viszonyok között. Kettős értelemben vett szabadságról van itt szó: (1) mindazon erőktől való felszabadulásról, amelynek az ember alá van vetve (ide értve a saját munkája termékeit is), és (2) olyan alkotótevékenységre serkentő szabadságról, amely tehetové teszi az emberi egyedek és társadalmi csoportok minden rejtett képességének kifejezésre jutását.

Állítván a haladás létezését, nemcsak az eddigi történelmi tapasztalatokból vonunk le egy (relatíven) igaz *elméleti* következtetést, hanem kifejezzük vele azt is, hogy érdekelve vagyunk annak megvalósításában, amit haladásnak mondtunk. Ezzel legfőbb céljainkat nevez-tük meg, amelyek sohasem valósulnának meg, ha nem szállnánk tevékenyen síkra értük. Ilyen vonatkozásban a dialektika nemcsak a gyakorlat elmélete, hanem *módszere* is.

Ezúttal nem bocsátkozhatunk a haladás fogalmának részletes elemzésébe, vizsgálhatjuk meg a progresszió különböző formáinak sajátosságait, mint például: a tudomány progressziója, a technika haladása, az emberi jólét gyarapodása, a politikai egyenlőség növekedése, az általános művelődés folyamata, erkölcsi tökéletesedés, az érzelmi fogékonyság és a művészeti megformálás nyelvének gazdagodása. Mindez külön tanulmányt igényel.

Mégis ki kell emelnünk azt, ami a legfontosabb a dialektika általános jellege szempontjából: dialektikusan közeledni a megismerés problémáihoz vagy a közvetlen gyakorlati tevékenységhez végső fokon annyit tesz, hogy az ember felszabadításának álláspontjáról közelítjük meg a dolgot. Azt jelenti, hogy felfogjuk a konkrét, teljes, dinamikus struktúrát, amelyhez az ember tartozik, s azt a funkciót, amely ebben a teljes struktúrában az embert megilleti. Jelenti továbbá, hogy nem pusztán holmi megismerési vagy gyakorlati külön érdek kielégítése végett foglalkozunk vele, hanem (1) azért, hogy megvilágosodjék előttünk, mit hoz magával ez vagy az a megoldás az általános emberi felszabadulás folyamatának szempontjából, és hogy (2) a választott megoldás az adott körülmények között a várható legkedvezőbb haladást biztosítsa a gyakorlatban. Például a technika problémájának dialektikus megközelítése azt jelenti, hogy tekintetbe vesszük a társadalmi rendszer egészében elfoglalt helyét az adott történelmi körülmények között, megállapítjuk az ellentmondásokat, amelyekhez lendületes fejlődése vezet, továbbá azt jelenti, hogy ellenőrizzük növekedésének ütemét, kiküszöböljük a nem kívánatos velejárókat, úgyhogy az embereknek ne csak a nélkülözés, tudatlanság, előítéletek, a természetnek való kiszolgáltatottság alóli felszabadulását érijük el, hanem megakadályozzuk azt is, hogy új formában, a dolgok, a pénz, a sznobizmus,

a politikai és más szervezetek, a kultúra szurrogátumai stb. ejtsék rabul.

Dialektikusan közeledni a jelentés problémáihoz annyit tesz, hogy szemügyre vesszük azokat a konzekvenciákat, amelyekkel ennek a végsőkig absztrakt elméleti kérdéskomplexumnak a taglalása az emberi érintkezés területén általában jár. A dialektikus megoldás az lesz, amely hozzájárul mindazoknak a korlátoknak a tudatosításához, amelyeket az igaz emberi megértés elé a különféle szimbólumok rendszerének fennálló használata állít fel. Az igazán dialektikus jelentés-tannak a felszabadulás egy különös formájához kell hozzájárulnia — oly mértékben, amennyire egy elmélet egyáltalán képes rá.²³ Ugyanis minden elmélet közvetlen célja az objektív igazság felfedése. Az igazság végső fokon mindig a progressziót, az ember felszabadulását szolgálja.

A dialektikus módszert alkalmazók törekvése, még ha csupán olyan különös problémákkal foglalkoznak is, amelyek első pillantásra pusztán részleges jelentőségűek, arra irányul, hogy kimutassák, miként illeszkedik be az általuk felfedett igazság — bármennyire is különös és nem teljes — a más igazságok rendszerébe, s mi annak az igazság-nak mélyebb humánus értelme, felszabadító funkciója.

Major Nándor fordítása

A *Naše teme* című zágrábi folyóirat felkérte filozófusainkat, fejtsék ki a dialektika problémáiról való elképzelésüket, s ily módon kapcsolódjanak be a nemzetközi szinten épp folyó vitába. A folyóirat múlt évi 9. számát teljes egészében a beérkezett anyag közlésére szánták. Mihailo Marčević tanulmánya is ott jelent meg.

²³ A szerző a jelentés-tannak problémáinak kiváló ismerője. A logika egyik alapvető diszciplínájának tekinti (a bizonyítás elmélete és a hitelesítés elmélete mellett), egyben pedig azt vallja, hogy a jelentés-tan a logika bevezető része. A belgrádi Nolit könyvkiadó 1961-ben adta ki a Symposium sorozatban *Dialektikus jelentés-tan* (*Dialektička teorija značenja*) című kiváló művét. (A fordító megjegyzése.)